

ספרות מחקר

Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine. Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, University of California Press, Berkeley, 1995. 340 pp., Illustrations, appendices, glossary, bibliography, index

ספרו של בשארה דומאני, *Rediscovering Palestine*, הוא היסטוריה חברתית במיטבה. דומאני מגולל בו את סיפורו של הר שכם בתקופת המעבר למודרניות במאה ה־18 ובמאה ה־19. בתוך יריעה רחבה זו הוא שזור היבטים מגוונים של חיי התושבים באזור – כלכלה, חברה, תרבות ופוליטיקה – ומשרטט אגב כך הן את התהליכים ארוכי הטווח שהתחוללו באזור והן את חיי היום־יום בו ואת דמויותיהם של האנשים שחיו בו ועיצבו את ההיסטוריה שלו. בכך רואה דומאני את משימתו, וליתר דיוק, את שליחותו, העיקרית: "a rethinking of the modern history of Palestine by writing [...] its inhabitants into the historical narrative" (2). מחקרו מתמקד בשתי קבוצות חברתיות, הסוחרים והפלאחים, ברשתות היחסים המורכבות שנטו בין קבוצה לקבוצה ובינו לבין קבוצות אחרות, ובדינמיקות של היחסים בין העיר לעורף הכפרי שלה, בין הר שכם לבין אזורים אחרים ובינו לבין מרכז השלטון באסאנבול. בדרך זו הוא חותר ליצור "היסטוריה מלמטה", פחות במובן של מבט מתחתית הסולם החברתי כלפי מעלה ויותר במובן של מבט מהפריפריה לעבר המרכז. והיות שהר שכם נמנה עם אזורי ההר הפנימיים של הפרובינציות העוסמאניות הערביות, הרי אם ממשיכים את ההגיון של מודל הפריפריאליזם וההשתלבות בכלכלה העולמית, מדובר במבט לעבר המרכז מה"פריפריה של הפריפריה" (3). גם המקורות שמחקרו מתבסס עליהם הם מקורות מקומיים־שכמיים: "רשומות בית הדין השרעי (הסג'ל) בשכם (עם השלמות מרשומות בית הדין בירושלים), פרוטוקולים של מועצת שכם, וארכיונים פרטיים של משפחות נכבדי שכם, שדומאני הוא הראשון המשתמש בהם במחקר היסטורי.

במבוא לספר מציג דומאני את המסגרת הקונספטואלית של הדיון, את שאלות המחקר ומטרותיו, ואת המקורות שעליהם הוא מתבסס. לסוגיות אלה, שחלקן נזכרו בקצרה לעיל, אחזור בהמשך. בפרק הראשון מגולל דומאני לפני הקורא את זירת ההתרחשות: גבולות האוטונומיה של הר שכם בזמן ובמרחב. דומאני מנתח את מאפייניה של האוטונומיה שהתגבשה בהר שכם ואת מוקדי הכוח בה, ומציג נרטיב

היסטורי-פוליטי ובו ארבעה שלבים המסמנים את התמורות שהתרחשו במרכזי הכוח בהרשם, בעיר ובאזור הכפרי, וכן בקרב כמה ממשפחות הנכבדים. שלבים אלה מסמנים גם את השינויים שחלו ביחסי הגומלין בין הרשם לבין אזורי סמוכים ובין לבין המרכז העוסמאני, שינויים אשר הובילו בהדרגה ליתר אינטגרציה פנימית של הרשם ולצמצום האוטונומיה שלו מול השלטון המרכזי.

ארבעת הפרקים העיקריים של הספר מוקדשים להיסטוריה חברתית של ארבעה מוצרים מרכזיים בכלכלת הרשם: טקסטיל, כותנה, שמן זית, וסבון. טקסטיל וסבון הם מוצרים מעובדים שהכותנה ושמן הזית הם מחומרי הגלם ששימשו לייצורם; גידול הכותנה וייצור הטקסטיל שגשגו מאוד עד המאה ה-18 ובמהלכה אך שקעו במאה ה-19, שעה שייצור שמן הזית ותעשיית הסבון צמחו והתרחבו. ניתוח שני התהליכים המקבילים הללו ונסיבותיהם ההיסטוריות משמש כציר מרכזי בהבנת המעבר של הרשם למודרניות. אולם מהמבנה בעל האופי הכלכלי, שבמסגרתו בחר דומאני לקיים את הדיון ההיסטורי שלו, אין להסיק כי לפנינו דיון כלכלי יובשני ועמוס טבלאות, גרפים ותחשיבים סטטיסטיים. ההפק הוא הנכון. הבחירה במסגרת הכלכלית יש בה כדי להדגיש את התשתית המטריאליסטית של הארגון החברתי של הרשם, אשר הוא העומד במוקד הדיון ההיסטורי. מסגרת זו מאפשרת לדומאני לצאת בכל פרק מהמוצר העומד במרכזו ולשוטט במבין הרשתות החברתיות, התפיסות התרבותיות והיחסים הפוליטיים שנטוו סביב המוצר. המבנה הזה משרת היטב את מטרות המחקר של דומאני, שמצליח לשלב בדיוניו היבטים שונים של החיים בהרשם ולהעניק לקורא הבנה היסטורית רחבה מהולה בהיכרות אינטימית עם אנשי הרשם ועם אורחות חייהם.

הטקסטיל – נושא של הפרק השני – היה ענף מסחר מרכזי ברשם, כמו בערים אחרות באזור, ורוב סוחרי רשם עסקו בו. המסחר בטקסטיל היה מקור לסמלי סטטוס של העוסקים בו, וסביבו נטוו רשתות יחסים שקשרו את סוחרי העיר שרשם עם כפרי האזור והפכו את האוכלוסיה הכפרית והעירונית למערכת חברתית אחת. ההיכרות עם החיים החברתיים ועם תרבות סחר הטקסטיל ברשם נשענת במידה רבה על סיפורה של משפחת עראפת, משפחה של סוחרי טקסטיל ותיקים ומבוססים. הפרק השלישי מספר על גידול הכותנה. הכותנה הייתה ענף יצוא ותיק ברשם, שהייתה מרכז גידול כותנה חשוב בסחר הפורה כולו. לפיכך, סיפורה של הכותנה, יותר מסיפורם של המוצרים האחרים, קשור במישרין לתהליך ההשתלבות של משקי האימפריה העוסמאנית במערכת הכלכלה העולמית הקפיטליסטית. הכותנה הייתה אחד מחומרי הגלם החשובים והמבוקשים באירופה ולכן היא שיחקה תפקיד מרכזי בתהליכי הפריפריאליזציה של המשקים שהתמחו בו. הפרק דן בעלייתו ובירידתו של הענף בהרשם, במאבקהם של סוחרי רשם בשליטים מקומיים ובשלטון המרכזי על השליטה

רשימות ביקורת

בעודף החקלאי, בתחרות שקיימו זה עם זה ועם סוחרים מחוץ לאזור, ובדרכים שבהן השיגו סוחרים שכס נגישות לעמדות פוליטיות והשתמשו בהן לקידום ענייניהם. שני הפרקים הבאים עוסקים בשמן הזית, המוצר שבהפקתו הצטיין האזור הכפרי של הר שכס, ובסבון. הייצור של שני אלה התרחב מאוד, בעיקר במאה ה־19, ובתוך כך חלו שינויים ניכרים ביחסים החברתיים של שתי הקבוצות שהיו מעורבות בייצורם, הפלאחים והסוחרים, כמו גם בקשרי הגומלין בין הכפר לעיר. המעורבות של בעלי המסבנות והסוחרים בייצור הסבון, ותהליכי הצבר ההון שאפיינו את הענף גם לפני תקופת המחקר, עומדים בסתירה ברורה לתיאור המקובל של כלכלת האזור בתקופה הקדם־מודרנית ככלכלת צריכה. השגשוג שידעה תעשיית הסבון במאה ה־19 היה כרוך כאמור בהגברת המעורבות והצבר ההון ובהעברת השליטה על הפקת שמן הזית מידי הפלאחים לידי הסוחרים, בעיקר באמצעות מתן הלוואות לפלאחים כנגד שעבוד היבול העתידי, אך גם בצמיחה של שכבת פלאחים מבוססת למדי ובכינון שותפויות בין יצרני הסבון לסוחרים שמן הזית. תהליכים אלה ניכרו בפוליטיקה של הר שכס, בקובלנות של פלאחים שפנו אל המועצה המייעצת של שכס, שכל חבריה היו מעורבים בתעשיית הסבון, בצעדים שנקטו משפחות הנכבדים העירוניות והכפריות כלפי מרידות פלאחים, וביחסי המועצה המייעצת עם הממשל באסאתאנבול בסוגיות מיסוי הסבון ושמן הזית.

בסימו של המסע המרתק שהוביל אל הר שכס קובע דומאני כי הדרך שעבר האזור במאות אלה אל התקופה המודרנית לא הייתה ליניארית ולא הייתה כרוכה בנתק מן העבר. לדבריו,

The meanings of modernity were redefined here, as they were everywhere, in uneven, contradictory, and internally differentiated ways, depending on the region, social group, period, and sectors of the economy in question (236).

הרושם של קפאון ושל דפוסים מסורתיים בלתי משתנים שהותיר האזור בעיני משקיפים מבחוץ הוא אפוא מוטעה. בעקבות העיון המדוקדק במגננונים הפנימיים של תהליכי השינוי בהר שכס מציע דומאני תובנה חשובה גם אודות טיבה ומשמעותה של המסורת:

The meanings of tradition were being constantly redefined, and the apparent continuity masked very important transformations in the material foundations of daily life (239).

הדמיון בין אפיוני המודרניות והמסורת אצל דומאני, מושגים שכה הורגלנו לחשוב עליהם כמנוגדים זה לזה, מדגיש את אחת המעלות הגדולות, לדעתי, של ספרו: הבנה מעמיקה, מוחשית ממש, של מהות המעבר למודרניות. הבנה זו מחייבת פינוי הדרך מתבניות חשיבה מודולריות אודות "ישן" ו"חדש", "פנימי" ו"חיצוני", "מערבי" ו"מזרחי", לטובת עיון מקרוב בפרטים הרבים המרכיבים במקום ובזמן נתונים את מנגנוני היחסים החברתיים ומניחים להם להתקיים ולהשתנות בעת ובעונה אחת. הבנה כזו מעניק דומאני לקוראי ספרו.

מחקרו של דומאני מצטרף אל שורה של מחקרים בהיסטוריה לוקאלית המתמקדים במרכזי השלטון הפרובינציאליים של האימפריה העוסמאנית, במטרה ללמוד על קורות האימפריה מניתוח הנסיבות ההיסטוריות של מחוזותיה ומהאופן שבו תפסו ותשביהם את מהלכיה, מדיניותה ושליחיה, השפיעו עליהם, ולמעשה אפשרו בחיי החקלאות והמסחר שלהם את רצף קיומה. מהבחינה הזו רואה דומאני את מחקרו כמצטרף לגישה המפרקת את "תזות השקיעה" בהיסטוריוגרפיה העוסמאנית: כינון מחדש של חיי היום-יום בפרובינציות ובחינת תוכנם ותיקופם של תהליכים שונים, כגון התפתחות אוריינטציה של שוק בחקלאות, מסחור הקרקעות, דרכי היישום וההבנה של הרפורמות העוסמאניות במחוז מרוחק כהר שכם. כל אלה הם חלק של ההיסטוריה העוסמאנית והם מצטרפים לכלל תמונה מגוונת שבה מרכז האימפריה אינו גוף מנוון, המגיב רק על גירויים חיצוניים של המערב, ומחוזות האימפריה ותושביהם אינם נשלטים כנועים ופסיביים.

גישה זו של דומאני ורצונו לשמוע ולהשמיע את קולם של תושבי הר שכם הניעו אותו לבחור במקורות מקומיים כבסיס למחקרו ולהימנע משימוש בתעודות מן הארכיון המרכזי של האימפריה העוסמאנית, או במקורות מערביים. לדבריו, המקורות העוסמאניים והזרים

portray the inhabitants of Palestine as *objects* to be ordered, organized, taxed, conscripted, counted, ruled, observed, and coopted.

במקורות המקומיים, לעומת זאת,

The inhabitants come across as *subjects* who take an active role in the construction of their own history: they voluntarily appeared before the judge in the Islamic court, petitioned the Advisory Council (*majlis al-shura*), and entered into private contracts. The voices in these

documents are largely their own, and their perceived priorities take precedence (9).

ההחלטה להתבסס על מקורות מקומיים בלבד אינה מהווה כשלעצמה סיבה לביקורת. אפשר להעלות על הדעת גישות מחקר או נושאי מחקר המובילים היסטוריונים להחלטה מוצדקת להתבסס על סוג מסוים של מקורות, גם כאשר קיימים מקורות נוספים. אלא שהגיון שהוביל את דומאני להחלטה על מיון המקורות הוא הגיון בעייתי במקצת. ראשית, דומאני מציע הבחנה מהותית בין שני סוגים של ארכיונים, ארכיונים פרובינציאליים והארכיון העוסמאני המרכזי, כמכילים שני סוגים של תעודות מבחינת זווית הראייה על תושבי הפרובינציה. הבחנה זו בעייתית משום שנובע ממנה שהארכיון, שהוא אחרי הכול רק אכסניה של מסמכים, מגדיר את הפרספקטיבה ההיסטורית של כל המסמכים המאוכסנים בו. אילו כך היה, אין ספק שעבודת ההיסטוריון הייתה קלה לאין שיעור מכפי שהיא. נוסף על כך, מן ההבחנה של דומאני נובעת דיכטומיה מרכז-פריפריה, משום שדומאני מניח שמסמכי הארכיון המרכזי משקפים את עמדת התצפית של המרכז על הפריפריה ואילו המסמכים המקומיים, אלו שבארכיוני המשפחות, בבית הדין השרעי ובמועצה המייעצת, משקפים את עמדת התצפית של הפריפריה על עצמה (ועל המרכז).

דיכטומיה זו מתבטלת אם בוחנים את תכולת הארכיונים. בסג'ל, למשל, תועדו גם צווים והוראות שונות שהגיעו מהשלטון המרכזי אל הפרובינציה; סביר להניח שכך הדבר גם במסמכים שנשלחו בכיוון האחר, ובארכיון המדינה העוסמאנית מצויים מן הסתם גם מסמכים שמקורם פרובינציאלי. יתרה מזאת, בית הדין השרעי אמנם ישב בפרובינציה, אך הוא ייצג בה את המדינה ואת החוק והסדר שבאמצעותם היא הטילה את מרותה על נתיניה. האנשים שניהלו את המשפטים, כמו גם אלה שתיעדו אותם בסג'ל, היו נציגים של השלטון בדרג זה או אחר. לפיכך, תיעוד המשפטים שהותירו אחריהם, כולל תיעוד של משפטים שהמדיינים בהם היו תושבי המקום, איננו משקף רק את קולם של התושבים המתדיינים – עניין שדומאני עצמו ער לו בעת שהוא מסתמך על הסג'ל בגוף הספר (ראה למשל בעמוד 152–153). כל מי שעשה שימוש במסמכי הסג'ל למטרות של מחקר היסטורי יודע עד כמה חמקמק הוא קולם של המתדיינים בבית הדין השרעי כפי שהוא מתועד ברשומות; הוא מצוי בהם – או, ליתר דיוק, משוקע בהם – אולם מאחר שמסמכים אלה אינם "מוצר מקומי" במובן הדיכטומי שדומאני מייחס להם, חילוצו מתוכם הוא עניין מורכב וקשה. דיכטומיה זו בעייתית גם לגבי הארכיונים המקומיים האחרים. יש מן האירוניה בכך שדומאני, המבקר את הדיכטומיה מרכז-פרובינציה ומבקש לתרום בעבודתו לראייה מקוטבת פחות, מחזק אותה בגישה שהוא מציע למקורות.

סוגיית "קולם של התושבים" מביאה אותנו להבחנה הבעייתית השנייה הכרוכה במקורות שדומאני מסתמך עליהם, בין מקורות המתייחסים לתושבי הר שכם כאל אובייקטים לבין אלו המתייחסים אליהם כאל סובייקטים. מאחורי הבחנה זו מובלעת ההנחה שתושבי האזור מהווים ציבור אחד מבחינת ההתייחסות של המקורות ההיסטוריים אליהם. קושי אחד שמעוררת הבחנה זו הוא המשך ישיר של האמור לעיל על הסג'ל. מקור מקומי זה מבטא קולות מעורבים, אמנם כולם של תושבי האזור, אולם יש בהם נציגים של השלטון ובני קבוצות אליטה כאלה ואחרות, שעשויים גם הם להתייחס אל אחרים מתושבי האזור המופיעים לפנייהם בבית הדין כאל אובייקטים. כך גם בפרוטוקולים של המועצה המייעצת, בתיעוד קובלנות הפלאחים ובארכיונים הפרטיים של משפחות נכבדי שכם. ההבחנה השנייה היא אפוא המשכה של התפיסה הדיכוטומית, משום שהיא מציגה את קוטב הפרובינציה בדיכוטומיה כמקשה אחת. כאן המקום להדגיש כי בגוף הספר דומאני אינו מציג ראייה מונוליתית של תושבי האזור. נהפוך הוא. הדיון כולו נובע מתפיסת ההיסטוריה החברתית כתהליך דינמי של יחסים משתנים בין קבוצה חברתית אחת לשנייה, ובמהלכו הוא מוביל את הקורא בכשרון רב במבוכ החברתי המורכב הזה. ואין זה עניין של מה בכך: זוהי משאת נפשו של ההיסטוריון החברתי, ודומאני משיג אותה בזכות.

אלא שכאן עולה לדיון נקודה נוספת, הקשורה בראיית תושבי הר שכם כציבור אחד. כזכור, מחקרו של דומאני מתמקד בהר שכם, אזור בעל אופי אוטונומי ומסורת של אוטונומיה ושל תפקוד רצוף כיחידה מנהלית-שלטונית אחת. הניתוח שלו מצביע על כך שמלבד היחסים שקיימה העיר שכם עם האזור הכפרי שהיא עמדה במרכזו, היא קיימה מערכות יחסים עם ערים דומות ברמה האזורית (מרכזי מסחר ושלטון, בעיקר בסוריה הגדולה ובמצרים), ברמה האימפריאלית (אסאטנבול) וברמה העולמית (ההשתלבות במערכת הכלכלה העולמית). ואילו כותרת הספר היא "Rediscovering Palestine", ובמהלך הדיון כולו מחיל דומאני את המסקנות העולות מניתוח היחסים הכלכליים-חברתיים-פוליטיים בהר שכם על פלסטין ומדבר עליה כעל מסגרת ההשתייכות המובנת מאליה של הר שכם. אלא שמסגרת זו לא הייתה קיימת באותה תקופה, לא במישור המנהלי-שלטוני ולא בתודעת תושבי האזור. דומאני עוסק בספרו בהיסטוריה פלסטינית, ואין זה גילוי מרעיש: הוא עצמו מצהיר על כך בפתח דבריו, ואת הבחירה בהר שכם כמוקד מחקרו הוא מסביר בכך שזה האזור המתאים ביותר לבחון את מגמות ההתפתחות בחברה הפלסטינית. יתרה מזאת, הר שכם הוא אזור שמילא מאוחר יותר תפקיד מרכזי בתנועה הלאומית הפלסטינית וחקר ההיסטוריה שלו במעבר למודרניות בוודאי יתרום להבנת ההיסטוריה של הפלסטינים ושל פלסטין. כל אלה אינם מעוררים בעיה: הביקורת המוצעת כאן איננה על כך שלפנינו היסטוריה הנכתבת מזווית ראייה לאומית פלסטינית, ובוודאי אין כוונתה לשלול את הלגיטימיות של

נרטיב היסטורי לאומי פלסטיני. כמו הטענה שהובאה לעיל בסוגיית מקורות המחקר, גם הביקורת כאן מכוונת לסוגיית מודעותו של ההיסטוריון לפרספקטיבה המחקרית שלו ולהשלכותיה על אופי עבודתו. בהקשר זה, הצגת תושבי הר שכם כציבור אחד מתבהרת בדיון המתודולוגי שעורך דומאני במקורות ההיסטוריים שלו: "יחידת הניתוח בעלת המשמעות מבחינתו היא הקהילה הפלסטינית כולה, ולא תושבי הר שכם. מפרספקטיבה זו מתמקד המחקר בהבנת ציבור תושבי הר שכם כחלק של הקהילה הפלסטינית; הקהילה הפלסטינית היא ה"שלם" הרלבנטי והדיון בתושבי הר שכם כציבור אחד מפרק אותו כדי לכונן אותו מחדש.

וכיצד משתלבת בכך השאלה על מודעותו של ההיסטוריון? במבוא לספרו מצר דומאני על כך שההיסטוריה של פלסטין העוסמאנית נפלה לידיהם של היסטוריונים לאומיים שעומדים משני צדי המאבק היהודי-ערבי, דבר שעלה לה בהדגשים פוליטיים ובתיקופים א-היסטוריים: הנרטיב הציוני הדגיש את הקפאון והפיגור ששררו בארץ עד לבוא ההגירה הציונית ועמה תנופת הפיתוח והקדמה, ואילו הנרטיב הלאומי הערבי ראה את העוסמאנים כשליטים זרים שדיכאו את הערביות ובסופו של דבר המיטו על הארץ את הקולוניאליזם האירופי ואת הציונות. שני הנרטיבים משרטטים תמונה היסטורית שבה הארץ ותושביה נתונים בניזון במהלך רוב התקופה העוסמאנית, והם נחלצים ממצב זה לא כתוצאה של יוזמות שלהם אלא עקב פעולות שנוקטים גורמים חיצוניים, הציונים או מעצמות המערב, בעוד הם נותרים פסיביים בתהליך ההיסטורי (9-6). התוצאה, לדברי דומאני, היא

[...] a general neglect of underlying socioeconomic and cultural processes and, more important, the exclusion of the native population from the historical narrative. This holds especially true for those groups that did not enjoy easy access to political position, wealth, and status: peasants, workers, artisans, women, bedouin, and the majority of retailers and merchants (7).

כנגד הנרטיבים הללו מציע דומאני את הניתוח שלו. ראשית, הוא בוחר ביוזעין בהר שכם: אזור בפנים הארץ שנודעה לו חשיבות כלכלית מקומית ואזורית, אוכלוסייתו סונית בעיקרה והוא נהנה מרצף היסטורי של אוטונומיה. לעומת ירושלים וערי החוף, אזור זה לא נחשף בעוצמה רבה לתמורות העת החדשה ולכן, לדעתו של דומאני, אפשר ללמוד ממנו על מגמות השינויים שהתחוללו בפלסטין כולה. שנית, הוא בוחר במחקר ההיסטורי-חברתי: יחסי הסוחרים והפלאחים כמקור להבנת הכלכלה הפוליטית והתרבות של האזור. ולבסוף, התקופה הנחקרת הארוכה – מאתיים שנה – מפוררת תיקופים

מסורתיים: המאה ה־18, שעדיין הייתה תקופת קפאון, כביכול, והמאה ה־19, שבה החלו לכאורה כל התמורות, אם ביוזמה אירופית ואם ביוזמה ציונית. בעניין התיקוף נדרש דומאני לפרננד ברודל ולספרו רב־ההשפעה *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, בהסבירו שאין כוונתו להמעיט בכך בחשיבות המאה ה־19:

Rather, it is to recognize that the regions of Greater Syria, including Jabal Nablus, had a great deal in common with the rest of the Mediterranean world and were not simply standing still until awakened by an expanding Europe and a centralizing empire (8).

אלא שאסכולת האנאל, שגישתה מבוססת על משכי זמן ארוכים (longue durée) ועל היסטוריה טוטאלית (histoire totale), וספרו של ברודל הוא אחד מיישומיה הבולטים, קראה תגר בין היתר על השימוש במסגרת של הלאום כיחידת ניתוח היסטורית (אף שמבקרים חדי עין הצביעו על כך שההדגשה נוסח ברודל של המזיגה בת מאות השנים של אנשים עם נוף מולדתם עלולה להוביל בסופו של דבר לנרטיב לאומי רומאנטי). הבחירה בהיסטוריה חברתית כשלעצמה, והעיסוק בקבוצות חברתיות שאין להן גישה לכוח ומשאבים, לא מובילים בהכרח לכתיבת נרטיב היסטורי שאינו לאומי. אין זו אלא אחת האפשרויות שהיסטוריה חברתית מציעה. זו לא האפשרות שדומאני בחר בה. הכיוון שהוא מצביע עליו, וסוג הנרטיב שבמסגרתו הוא מציע לראות את מחקרו, כפי שמשתמע מן הדיון ההיסטוריוגרפי שלו, לא רק שאינם נובעים מהבחירה שלו אלא הם במידה לא מבוטלת מנוגדים לה: הם מבקשים לפרק את הנרטיב הלאומי, ואילו בחירתו של דומאני מחזקת אותו.

ועם כל זאת, ספרו של דומאני הוא ספר חשוב ומרתק הממלא חלל גדול במחקר על המעבר למודרניות במזרח התיכון בכלל ועל ההיסטוריה של פלסטין בפרט, ומהווה אתגר להיסטוריונים החברתיים שיבואו בעקבותיו.

איריס אגמון